

Юрій Зазуляк

...dederunt naludstwo. Селянський вихід, громада та селянські колективні свідчення на Галицькій Русі XV ст.

На роках галицького земського суду, які відбулися у жовтні 1436 р., присутні судові засідателі звільнили своїм вироком певного Онисима з Куроса (Кураша) від звинувачень тамтешнього дідича, князя Митка¹. Згідно з обвинуваченням, Онисим не віддав князеві оплату, звану у тогочасних латинських джерелах *recessionale*, а у цьому судовому акті також перекладену як «поклон», що її сплачували піддані, бажаючи перейти на нове місце проживання та під владу нового пана. Для розв'язання конфлікту присутня на судовому році шляхта звернулися до свідчень руських попів з Куроса (Кураша), або ж, як описує судова записка, віддали Онисима «на людство». У присутності судового возного неназвані руські священники назвали Онисима своїм братом і вільною людиною. Далі вони заявили, що він вийшов і має право виходу, як і будь-хто з них, вільних людей. Зміст цього зізнання очевидно можна розуміти так, що Онисим, як вільна людина, міг покинути маєток князя Митка без сплати вихідного. Саме ці зізнання, оголошені на «людстві» куроськими попами,

1 *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego* (далі – *AGZ*). Т. XII (wyd. K. Liske, A. Prochaska) (Lwów, 1887), № 70: “*Item Onoszym de Kurosz est iustificatus, prout pro recessionalibus alias zapoklon per ducem Mithko inculpatus fuit. Unde domini superius descripti dederunt Onoszym naludstwo ad popones de Kurosz, ad quos ministerialis equitaverat. Qui dixerunt: est frater noster liber, qui recedere habet et recessit ut aliquis nostrum alias wolni...*”. Князь Митко, який виступає позивачем у судовій справі проти Онисима, міг бути однією особою з князем Дмитрієм (Митком) Глібовичем з роду смоленських князів, якому Владислав Ягайло надав численні маєтки у Галицькій землі. Про походження див.: Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku* (Warszawa, 1895), 460. Див. також запис 200 гривень, зроблений Владиславом Ягайлом у 1433 р. для князя Митка зі Смоленська (*dux Mythko de Smolensko*) на селах Монастирчани, Ходкове і Хомякове у Галицькому повіті, *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r.* (wyd. A. Prochaska) (Lwów, 1890), № 92. Згадане у цьому галицькому земському акті село Курос, яке, разом з Пуковим коло Рогатина, належало до володінь князя Митка, не ідентифікується серед теперішніх сіл Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Ототожнення Куроса з волинським Курашем було б аргументом на користь версії тих істориків, які вбачали у згаданому князі Митку одного з представників волинських князівських династій. Див., наприклад: Тесленко І. Походження князів Головнів-Острозецьких у світлі нововиявлених джерел. *Студії і матеріали з історії Волині*, ред. В. Собчук. Кременець, 2012, 129–152. Інші згадки про цього князя у галицьких земських записках, в яких він виступає власником Кураша, див.: *AGZ*. Т. XII, № 23, 44, 213.

вирішили справу на користь Онисима. Судовий акт закінчується списком імен кількох визначних представників місцевої шляхти, як от земського коморника Миколая з Водників, коморника галицького старости Ходка Головенчича, Гната з Кутищ, Сенька Головенчича та неназваного по імені молодшого галицького вїйта, із зазначенням, що вони були присутні на розгляді цієї справи.

Окрім цього короткого судового акту, нічого невідомо про конфлікт Онисима і князя Митка. Ймовірне ототожнення Куроса з цієї записки з Курашем, розташованим недалеко від Дубровиці на Волині, давало б цікаві деталі про географію мобільності підданих та можливі відстані, яких сягала операційна діяльність урядників галицького земського суду. Згідно з цим припущенням, галицькі земські засідателі послали возного аж на Волинь для заслуховування зізнань місцевих руських священників і потім на підставі його переказу винесли вирок про правочинність виходу одного з підданих цього села. Свідчення про судову справу князя Митка проти Онисима також дає певне уявлення про специфічне розуміння свободи, якою були наділені піддані у пізньому середньовіччі і яке було закріплене правом на вихід від пана. Можна говорити про своєрідне динамічне співвідношення між індивідуальними можливостями свободи, яку надавало право виходу, і колективними привілеями, обмеженнями та інтересами селянських громад і родинних груп, які озвучувалися та підтверджувалися шляхом публічних судових виступів їхніх представників. З цього погляду, свобода Онисима і його право розірвати стосунки підданства на певних умовах були водночас параметром колективної ідентичності групи, до якої він належав і яку представляли його родичі, згадані попи з Куроса (Кураша).

Інституція «людства», відома з судового процесу Онисима з Куроса (Кураша) супроти князя Митка, епізодично згадується у судових актах Галицької Русі першої половини XV ст.² Джерельні свідчення про «людство» походять з усіх земель Руського воєводства (Сяноцької, Львівської та Галицької), окрім Перемишльської. Ці колективні судові зізнання називалися *polvdzo*, а також окреслювалися похідними від нього виразами, такими як *iuxta poludzenya* або ж *ludzilibi*³. Джерела описують їх функціонування як *mittere ad homines alias naludczwo* та підкреслюють її зв'язок зі складанням публічних свідчень під присягою: *testimonium perhiberent alias ludzilibi*,... або ж *quia testes ludstwo non ita recognoverunt*⁴. Прикметно, що судові акти фіксують проведення «людства» лише у селах з руським населенням. Деякі з цих громад були заселені формально невірними королівськими службниками (Добра у Сяноцькій землі), інші ж були локовані на німецькому праві (Височани у Сяноцькій землі).

2 Поняття «людства» напевно було невідоме поза землями Галицької Русі. Його відсутність в актовому матеріалі XIV–XV ст. підтверджується словником староукраїнської мови. Див.: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Т. 1. Київ, 1977.

3 *AGZ.* Т. XI (Lwów, 1886), № 399; Т. XII, № 145.

4 *AGZ.* Т. XII, № 1075; Т. XI, № 399, 1113.

Колективні зізнання селян та інших груп сільського населення, звані «людством», використовувалися для полагодження широкого кола справ та конфліктів, від права виходу і підданства до кримінальних правопорушень та поручительства. Важливим є тісний зв'язок «людства» з тогочасним земським судочинством і земським правом. Зізнання «людства» часто відбувалися на підставі рішень, ухвалених на земських роках, та за участі спеціально делегованих судових возних (щоправда, в одному випадку підтверджувати скликання «людства» та правдивість їх зізнання доручили також місцевому тивуну)⁵. Свідчення осіб, зібраних на «людстві», мали вирішальний вплив на вироки земських чи гродських судів. Так, сторона конфлікту сплачувала кару, якщо «людство» не підтверджувало заявлені нею факти⁶. Подібно до судового процесу у справі виходу Онисима з Кураша, «людство» вирішило долю кількох інших селян-відказників, що говорить про важливість подібних свідчень у регулюванні селянського виходу. Наприклад, у 1443 р. на одній із січневих сесій галицького земського суду, традиційно присвячених полагодженню спірних питань виходу селян, суд присудив селянина Василя з Тумира шляхтичу Каптурику, оскільки його опонент, інший місцевий шляхтич Ян Зіргош з Кремидова, відмовився віддати вирішення їхньої суперечки на розгляд людей (громади), або ж на «людство»⁷. Документування фактів скликання «людства» інколи включало короткий запис змісту зізнання громади, або її представників, як це було у справі Онисима з Кураша. Так, ще один такий текст зізнання було записано до судового акту про «людство», яке відбулося 1430 р. у селі Височани, що у Сяноцькій землі. «Людство», на яке зібралися місцеві кметі, або ж, як називає їх судовий акт, «мужі», було скликане за згодою сторін, місцевого пана Миколая Земби і селянина Кліша, який, очевидно, певний час мешкав у Височанах. «Людство» мало за мету прояснити, чи був згаданий Кліш підданим кметем шляхтича. Згідно з текстом зізнання, мужі з Височан визнали, що Кліш покинув село, шукаючи засобів для прожиття деінде, але нічого не знали про його підданство⁸.

Загалом, наявний актовий матеріал Галицької Русі XV ст. містить лише поодинокі і фрагментарні відомості про «людство». Окрім того, це поняття зникає з судових актів, починаючи з середини XV ст. Прикметною є також майже повна відсутність згадок про колективні судові свідчення селянських громад, таких як «людство», у місцевих земських статутах, зокрема коли

5 AGZ. T. XI, № 2621: “*Et ad ipsum transmisimus Artimi Thywononem de Olchowecz, ut audiret luczsthwo*”.

6 AGZ. T. XI, №. 1113: “*Wassil de Dobra luit zaclad sexagenam, quia testes ludstwo non ita recognoverunt, sicut ipse dixit pro pascuis...*”.

7 AGZ. T. XII, № 1075. Прикметною є також емоційна реакція Зіргоша під час процесу. Відмовившись від свідчень «людства» і втративши селянина, Зіргош будітмо мав заявити, що віддав того дияволу: “*Nobilis Kapturek aquesivit kmethonem Wassil de Thwmirs super nobili Szirkos procuratore pro eo, quia noluit se mittere ad homines alias naludczwo et dixit: da ipsum dyabwli...*”.

8 AGZ. T. XI, № 399.

йдеться про практику селянського виходу. За винятком врегулювання зізнань громад невільних королівських служебників у справі виходу членів цих груп, роль та повноваження громади у відносинах між панами та підданими ніколи не ставали предметом спеціального регулювання у місцевих земських статутах. Мовчанка статутів у цьому питанні доволі промовиста, якщо врахувати, що земські ухвали Руського воєводства XV ст., насамперед Галицької землі, приділяли першорядну увагу різним аспектам селянського виходу. Це могло б схилити до думки про незначний ступінь інституціалізації подібних колективних свідчень громад, а також ситуативний та спорадичний характер їх скликання.

Однак, враження про своєрідний дефіцит інституціоналізації судових функцій громад та їх представників, про який можна судити на підставі відсутності сталих термінів та мовчанки земських статутів, може бути недостатнім, щоб оцінити їх вагу і роль у тогочасному судочинстві та суспільно-правових відносинах. Нижче розглянуто форми участі селянських громад та окремих соціально-територіальних груп у конфліктах щодо виходу селян, які можна співвідносити, або ж ототожнювати зі згаданим поняттям «людства».

Взаємозалежні історії селянського права виходу та публічних колективних зізнань селян, таких як «людство», на Галицькій Русі пізнього середньовіччя пов'язані з поступовою трансформацією цих інституцій внаслідок впровадження і поширення польського права та судоустрою у регіоні після 1430–1434 рр. Селянське право виходу було основою нового типу стосунків підданства, який поєднував старі звичаї селянської свободи та мобільності з новими інституційними можливостями їх регулювання у вигляді земського судочинства, які з'явилися на землях Галичини разом зі згаданим офіційним уведенням польського земського права та земської урядової ієрархії. Земське судочинство окреслювало своїми виразами нормативний спектр можливих способів розв'язання конфліктів щодо селянського виходу, і в такий спосіб підтверджувало, наново актуалізувало і змінювало правові норми та звичаї селянського виходу. У цьому процесі регулювання селянського виходу як земського звичаю «людство» та інші схожі колективні зізнання селянських спільнот та їх представників функціонували у тісному зв'язку з інституціями земського судочинства.

Загалом, конфлікти шляхти щодо виходу підданих селян, представлені в актовому матеріалі Руського воєводства з XV ст., важко уявити без співучасті громад та колективних свідчень їх представників. Їх легітимність та використання спиралися на загальне визнання колективного співприсяжництва та групових солідарностей як однієї з основ середньовічного права та судочинства. Так, громади своїми свідченнями підтверджували факти того, що пан насправді надав вихід селянинові. Наприклад, на одній із січневих сесій 1445 р. галицький земський суд постановив, що місцевий можновладець Ян Коля з Мартинова мав довести присягою своїх людей, що вже відіслав

свого дворищного підданого Ница новому панові. Згідно з судовою запискою, відсутність такого свідчення, або ж нездатність привести громаду до присяги, мала б негативні наслідки для Колі. У такому разі він повинен був віддати замість Ница іншого селянина з половини дворища у Мартинові. Судовий вирок навіть вказав особу селянина, який мав би замінити Ница⁹. Подібно до «людства», яке відбулося у сяноцьких Височанах за участі тамтешніх «мужів», селянські громади в інших землях Галицької Русі також були покликані прояснювати своїми зізнаннями тип залежності та особливості землевласницьких прав селян-відказників. Наприклад, згідно з вирокон, який виніс галицький земський суд у 1452 р. у суперечці поміж Яном Бучацьким та Яном Скарбеком з Саранчуків за селянина Андрейчу з Саранчуків, ватаман та громада підданих Скарбка мали скласти зізнання, яке б роз'яснило, чи згаданий селянин сидів на цілому чи половині дворища. Свідчення мало за мету встановити розмір вихідного, що мав сплатити Андрейча¹⁰.

Сторони вдавались до свідчень громади, якщо існувала необхідність у переліку підданих села, з якого планувався вихід. Цей звичай передбачав, що на заселених дворищах та ланах мала проживати певний мінімум селян. Відповідно до звичаю, осаджені селяни могли отримати вихід лише за умови, якщо у селі їхня кількість та число дворищ-ланів перевищували встановлений ліміт. Мінімальна кількість селян та одиниць землекористування могла визначатися на підставі десяткового принципу. Своім рішенням земський чи гродський суд висилав возного до села, де проживав селянин-відказник. Возний здійснював перелік осаджених селян та дворищ з метою встановити, чи їх кількість є вищою за встановлений мінімум (часто — десять або кратне десяти число). Для цього возний інколи опитував місцевих селян та заслуховував їхні зізнання¹¹.

Важлива роль у регулюванні селянського виходу належала спеціальним громадським судовим зборам, в яких брали активну участь місцеві піддані, представники селянських громад та інших груп сільського населення. Потрібно зауважити, що процес виходу селян можна умовно поділити на кілька етапів. Часове регламентування селянського виходу було закріплене кількома земськими статутами Руського воєводства і, зокрема, ухвалою шляхти Галицької землі від 1444 р., яка дійшла в акті одного з засідань земського суду, що відбувся у січні 1445 р. Параграф цих статутів, слідуючи усталеній звичаєвій практиці, дозволяв вихід селян протягом двох тижнів від початку Різдвяних Свят, а протягом третього тижня шляхтичі та селяни отримували право вносити до судів позови у спірних питаннях виходу¹². Етап, пов'язаний з полагодженням конфліктів, найкраще відображений у актовому матеріалі

9 AGZ. Т. XII, № 1504.

10 AGZ. Т. XII, № 2478.

11 AGZ. Т. XVIII (Lwów, 1903), № 459, 468. Інші свідчення про перелік селян та дворищ див. AGZ. Т. XII, № 1499, 1640, 1644, 1729, 2377, 2381, 2457, 2496.

12 AGZ. Т. XII, № 1525.

земських і гродських судів, оскільки саме на цих судах розглядалися шляхетські позови та ухвалювалися остаточні вироки щодо виходу селян. Саме земські і гродські акти, які документували справи про вихід селян, містять короткі згадки про скликання спеціальних громадських судів, які були важливими судовими форумами для оприлюднення і вирішення конфліктів та скарг поміж селянами-відказниками, панами та іншими членами громади. Попри вкрай фрагментарні свідчення про функціонування цих громадських судів, можна припускати, що перелік взаємних претензій та обвинувачень, який виносився на їх розгляд, міг бути надзвичайно широкий і включав серед іншого справи про несплачені повинності, заборговані позики, матеріальні збитки чи кари за кримінальні злочини.

Ці громадські суди не були сталими судовими інститутами. Вони не мали окремої назви і не збиралися з власної ініціативи. Для їх визначення земські і гродські акти вживають лише загальні вирази *ius*, *ius collocare*, *iudices ponere*. Як правило, такі суди склалися лише з засідателів і не мали своїх очільників. Важливо, що спільноти права і колективних правових дій, які поставали під час проведення таких громадських судів, представляли селяни і громади, які були підданими різних панів і не були безпосередньо залучені у конфлікти щодо виходу. Громадські судові збори часто відбувалися за рішенням земського або гродського суду для розгляду лише окремих, конкретних правопорушень і конфліктів. У справах про селянський вихід їх скликали переважно колишні або ж нові пани селянина-відказника, у залежності від представлених скарг та досягнутих між сторонами угод¹³. В одному випадку, який походить з уже згаданого села Височани у Сяноцькій землі, громадський суд мав скликати сам селянин-відказник. Згідно з вирокom сяноцького гродського суду від 1437 р., який слідував приписам статутного коронного права щодо виходу селян німецького права, місцевий кметь Іванко мав оселити на своєму лані іншого кметя (судова записка називає також ім'я нового підданого — Петро, син Комана), і після цього отримував право покинути село у будь-який час. Водночас, вирок зазначає, що під час осадження (локації) лану Іванко також мусив скликати спеціальний суд з «чужих людей», і відповідно до ухваленого вироку задовольнити усі претензії з боку пана і, можливо, нового оселеного кметя¹⁴.

Необхідно звернути увагу на зв'язок між організацією подібних громадських судів та свавіллям і насильством панів у справах про вихід підданих селян. Масштаб насильства з боку колишніх панів супроти селян-відказників був очевидно значним, а межа законності таких дій і свавілля була розмитою. Звинувачення у пограбуванні майна, ув'язненні та насильстві є постійною темою скарг селян-відказників проти колишніх панів, які вносилися на сесії

13 AGZ. T. XIV (Lwów, 1889), № 3241, 3539; T. XV (Lwów, 1891), № 620.

14 AGZ. T. XI, № 1032.

земських і городських судів. Ця картина насильства знайшла також своє відображення у тогочасних земських статутах. Виглядає, що регулювання шляхетського свавілля у питанні виходу було одним з нагальних питань для шляхти Галицької землі у середині XV ст. Наприклад, ухвала, прийнята під час січневих 1445 р. галицьких земських років, передбачала, що майно селян-відказників, захоплене їхніми колишніми господарями, мало бути повернуте на поруки. У разі відмови слідувати цьому правилу порушники з поміж панів каралися грошовими штрафами. При цьому ухвала також заборонила стягувати борги з селян, які отримали вихід, без формального судового процесу та ухвалення відповідних вироків. Прикметно, що цей припис фактично отожднював таке свавільне стягнення боргів з селян-відказників з пограбуванням їх майна¹⁵.

Цей статутний припис, який спирався на існуючий правовий звичай, вказує на важливу правову підставу для позовів з боку селян-відказників проти насильницьких дій їхніх колишніх панів та розгляду їхніх скарг у земських і громадських судах. Пограбування майна селянина-відказника або ж його насильне утримання колишнім паном, не підкріплені публічним звинуваченням та вирокими, оголошеними на громадських судових зібраннях, були порушенням правил та звичаїв виходу¹⁶. Згідно з усталеними звичаями, підставою розпочати такі громадські судові слухання був публічний заклик, з яким новий пан виведеного селянина звертався до громади і колишнього пана з вимогою публічно оголосити про усі кривди, шкоди чи несплачені борги, які були завдані чи накопичені селянином-відказником. У відповідь колишні господарі та інші члени громади або давали вину, тобто висували обвинувачення проти селян-відказників, або ж відмовлялися від оскаржень своїх колишніх підданих¹⁷. Публічність висунутих скарг і претензій виступала запорукою їх справедливому, відкритого і законного розгляду шляхом скликання згаданих громадських судів.

Колишні господарі селян-відказників, обвинувачені у земських судах, намагалися виправдати свої насильницькі дії, апелюючи саме до факту проведення громадських судів та їх рішень. Подібну аргументацію знаходимо, наприклад, в акті судового процесу від 1441 р. про вихід з Медухи до Кукільників селянина Степана, який відбувався у галицькому земському суді. Відповідаючи на звинувачення у привласненні худоби, що належала згаданому Степану, його колишня пані, шляхтянка Гелена з Медухи, заявила, що вчинила згідно з правом, на підставі рішення спеціально скликаного громадського суду. Гелена була також готова представити до земського суду двох

15 AGZ. T. XII, № 1525: "*Item eciam sub pena iudicii nullum hominem reclinatam racepere (sic) habent necz alias grabycz usque ad rosprawy eciam actoris*".

16 AGZ. T. XII, № 3755, 4088; T. XIV, № 2614.

17 AGZ. T. XII, № 3028; T. XIV, № 2272, 3014, 3330, 3431; T. XVIII, № 2791.

осіб, які засідали на згаданому суді і оголошували вирок, а саме Остапка Воеводку і Урсуса¹⁸.

Збереглися поодинокі свідчення засідателів громадських судів, які підтверджували у гродських чи земських судах, правочинність дій супроти селян-відказників. Наприклад, у справі поміж шляхетним Дмитром з Честина (сьогодні Честині) та попадею на ім'я Вася, яка слухалася у львівському гродському суді у 1444 р., було вирішено, що Дмитро Честинський мав представити суддів, імена яких були спеціально вказані в акті. Цими суддями були місцеві тивуни Дробиш Бяятицький, Дешко з Печихвостів та Янець пана Миколая з Горпина, а також Маш і Ісай з Честина, яких записка називала «мужами» (*viros*) Честинського. Згадані судді мали свідчити у справі майна, привласненого і згодом повернутого попаді Васі під час її виходу від Дмитра Честинського. Зокрема, вони підтвердили, що неназвані поручителі пробачили і повернули Васі вола, якого забрав пан у момент виходу (очевидно на вимогу поручителів), а також пів копи грошей. Ці кошти і майно, як можна припускати, були частиною кар і штрафів, загальним розміром у 10 кіп грошей, які перед тим були накладені згідно з правом на попадю, можливо, для задоволення скарг її поручителів¹⁹.

Переліки імен осіб засідателів на таких громадських судах, як от у судовому акті конфлікту попаді Васі з Дмитром Честинським, є цінними, хоча і рідкісними, джерельними свідченнями. Кілька збережених і, очевидно, неповних списків дозволяють скласти приблизне уявлення про склад учасників подібних громадських судів та їхнє соціальне і географічне походження. Як показують імена тивунів і кметів, що були обрані суддями у справі виходу згаданої попаді Васі, на таких громадських зібраннях засідали переважно посполиті селяни, насамперед, члени заможної сільської еліти та панські урядники. Водночас, до складу громадських судів могли рекрутуватися представники різних станів та соціальних груп. Наприклад, згідно з ухвалою галицького земського суду з 1448 р., згадуваний вже місцевий можновладець Ян Коля з Мартинова мав представити за чотири тижні на одну з наступних сесій земських років групу суддів, серед яких, окрім шляхетного Михайла з Луки, були ватаман Луцького Павло, Барса *de Corschoph* та корчмар самого Колі Павло з Мартинова. Ці особи мали підтвердити перед земським судом (очевидно, під присягою), що справді чинили суд у справі супроти шляхтича Вінцентія (йдеться, можливо, про Вінцентія з Німшина, сусіда, родича і постійного суперника Яна Колі у справах про вихід селян) і що за свій вирок вони взяли «пам'ятне»²⁰. Невідомо, наскільки пани селян-відказників могли впливати на рішення громадського суду або ж на склад його учасників.

18 AGZ. Т. XII, № 927.

19 AGZ. Т. XIV, № 1083.

20 AGZ. Т. XII, № 1980.

Упередженість судових рішень чи прихильність до однієї зі сторін конфлікту була можлива у випадку, коли серед засідателів таких судів були піддані одного з учасників судової суперечки. Радше як винятки слід розглядати умови окремих угод, досягнутих поміж панами селянина-відказника, які визначали, що судити такого селянина мав ніхто інший, як його колишній пан за участі доданого йому ще одного осілого шляхтича²¹. Число суддів, які засідали на громадських судах, могло бути доволі значним. Позваний у 1439 р. до галицького земського суду певний шляхетний Генріх у відповідь на звинувачення у небажанні чинити суд у справі з неназваними людьми заявив, що вже організував такий громадський суд і був готовий представити аж 10 суддів, які на ньому засідали. При цьому відповідач вказав імена чотирьох з них, і усі вони були підданими шляхетської родини Гоців, дідичів з Поплавників і вїтїв Тлумача²².

Батятичі, Печихвости, Горпин, Честині — села, звідки походили судді у справі виходу попаді Васі, становили своєрідне сусідство у північно-східній частині Львівської землі. Такі територіально-сусідські зв'язки, які виникали на ґрунті спільної участі у громадському судочинстві, не були великими і охоплювали переважно кілька сіл. Це спостереження підтверджує також список суддів, яких у 1437 р. галицький земський суд призначив шляхтичу Янові з Тисменичан у справі проти шляхтича Франциска з Милування. Суд назвав п'ятьох суддів — селян, обраних з трьох громад Галицької землі (Тисменичани, Цуцилів, Братківці), які мали розглядати справу про коня, насильно відібраного у Хопка, ватамана Франциска з Малювання²³. Схоже за розміром сусідство також подає ще один акт галицького земського суду з 1435 р., в якому були записані імена шести суддів, представників селянських громад з Медухи, Кукільників і Кінчаків, яких мав представити шляхтич Стефан з Медухи на вимогу того ж земського суду і які, ймовірно, мали підтвердити винесений ними вирок²⁴. Такі сусідства були узалежені від специфічних рис громадських судів, які були покликані до існування рішеннями земських і гродських судів або ж ініціативою місцевої шляхти, і мали одноразовий характер. Тому, такі сусідські спільноти не мали чітко усталених кордонів, ані визначеного числа сіл, які до них належали.

Залучення ширших селянських сусідств, необмежених рамками лише однієї громади, до вирішення конфліктних питань про вихід також добре помітне на прикладі особливої категорії «обцих» або «чужих людей». «Чужі люди», «обці», або «обцизни» (*homo alienus, ignotus alias opczі, extraneus, vicinus, obczuzna*), як вказує сама назва, обиралися з поза громади, де про-

21 AGZ. T. XV, № 620.

22 AGZ. T. XII, № 515.

23 AGZ. T. XII, № 149.

24 AGZ. T. XII, № 51.

живав селянин-відказник. «Обці» були спеціально уповноважені засвідчувати важливі етапи і процедури виходу²⁵. Вони були присутні разом із селянином-відказником або ж його новим паном під час вручення «вихідного» колишньому господарю і, таким чином, підтверджували факт здійснення виходу. «Чужі люди» виступали поручителями селян-відказників і гарантували виконання ними заборгованостей перед колишнім паном. Цю функцію «общих» регулювали також земські статuti. Один із параграфів недатованих статутів панів Руської землі приписував, що селянин, який хотів покинути свого пана, але залишив після себе пошкоджені чи зруйновані будівлі у панському маєтку, був зобов'язаний представити двох «чужих людей» як поручителів, котрі мали пообіцяти, що він відновить пошкоджене майно²⁶.

Свідчення «чужих людей» також ставали джерелом конфліктів, а їх достовірність не завжди визнавалася учасниками судових процесів про вихід селян²⁷. Випадки, коли під час судових розглядів одна із сторін висловлювала недовіру до заяви «общих», розглядала остання відома ухвала шляхти Галицької землі у справі селянського виходу, прийнята на галицьких земських роках 1488 р. Спеціальний припис, виданий за участі руського воєводи та шляхти, зобов'язував «чужих людей» скласти присягу, якщо правдивість їхніх свідчень ставилася під сумнів. «Чужі люди» мали підтверджувати свої зізнання особистою присягою, якщо вони були посполитими або неосілою шляхтою. Якщо ж у процедурі виходу брав участь «общий» з поміж числа осілої шляхти, то йому мали вірити на слово і правдивість його свідчення була «на його ж совісті» (*credere debet super ipsius conscienciam*)²⁸.

Від зізнань «общих» інколи залежало проведення згаданих громадських судів. Показовою є, наприклад, ухвала львівського гродського суду з 1450 р. щодо свідчень Зиня, підданого з Печихвостів, який виступав «общим» у справі про вихід певної жінки Гані від шляхтича Михайла Ременівського до львівського хорунжого Єжи Струмила. Згідно з постановою гродського суду, якщо б Зинь визнав, що під час реклінації Ременівський оскаржив згадану Ганю у яких-небудь правопорушеннях, тоді Струмило був зобов'язаний організувати громадський суд для розгляду вини і скарг, висунутих проти Гані її колишнім паном. В іншому разі потреби у проведенні судових громадських зборів не було²⁹.

Свого часу І. Линниченко запропонував пов'язувати походження деяких зі згаданих звичаїв селянського виходу з інституціями допольського періоду

25 Линниченко И. А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.* Москва, 1894, 164–165; Rundstein S. *Ludność wieśniacza ziemi Halickiej w wieku XV* (Lwów, 1903), 20, 32.

26 *Statut ziemi ruskiej, dotyczący się głównie stosunków włościańskich. Archiwum Komisji Prawniczej*. Т. 11: *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.* (wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski) (Kraków, 1938), § 9.

27 *AGZ*. Т. XV, № 3373.

28 *AGZ*. Т. XIX (Lwów, 1906), № 1440.

29 *AGZ*. Т. XIV, № 2272.

історії Галичини³⁰. Зокрема, історик вважав, що обмеження на вихід селян у межах «десяти» під час перерахування селян або дворич було одним зі слідів поділу сільських громад на сотні у добу галицько-волинської державності. Використовуючи історичні паралелі з Північно-Східною Руссю доби монгольського панування, історик твердив, що князівська влада (за його словами, «правительство») на Галичині також запровадила поділ усіх сільських громад на сотні. Сотні функціонували як фіскальні одиниці, члени яких разом відповідали за стягнення повинностей перед князем. Оскільки у межах сотні громада збирала податки сама, то, очевидно, вона була зацікавлена у збереженні сталого числа своїх членів, що і накладало обмеження на право покинути сотню-громаду. Залишки цих обмежень у вигляді згаданого перерахунку підданих та дворич продовжували зберігати свою вагу серед звичайв селянського виходу у період належності Галицької Русі до Польської Корони. Линниченко також розглядав інститут «обчих» як елемент ширшої системи кругової поруки селянських обцинних союзів, які буцімто існували у період галицької державності і занепали після польського завоювання³¹.

Ці припущення Линниченка були критично сприйняті деякими іншими дослідниками. Зокрема, епізодичні згадки про так званих сотенних людей у судових актах XV ст. навряд чи можуть бути підставою для переконливих припущень про існування розбудованої сотенної організації у часи Галицько-Волинської держави Романовичів. До того ж, походять вони переважно з території лише Сяноцької землі, описують статус однієї з груп невільних служебників, підпорядкованих королівській владі, і не згадуються у судових актах земель, де практика перерахунку селян була найпоширенішою, зокрема у Галицькій землі. У приватношляхетських селах Галицької землі, які, на думку Линниченка, мали б належати колись до сотенної організації руського права, такий перерахунок підданих не відбувався регулярно. Більшість свідчень про підданих-відказників з таких сіл показує, що вони отримували вихід без процедури переліку.

Тому, як слушно зауважували критики, причини розповсюдження подібної практики слід шукати у площині поточних економічних і політичних інтересів шляхти. Встановлення чисельних обмежень на вихід вже осаджених селян було зумовлене намаганням панів забезпечити сталий дохід з праці своїх підданих. У маєтках мала залишатися певна кількість селян, здатних підтримувати стабільний рівень сплати податків і відробітку панщини³². Не виключено, що одним із важливих джерел виникнення цих обмежень було

30 Линниченко И. А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси*, 113–115, 117–119, 130.

31 Линниченко И. А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси*, 165.

32 Критику див.: Rundstein S. *Ludność wieśniacza*, 20–21; Kierst W. “Obciążenie stanu włościańskiego na Rusi Czerwonej (w danym województwie Ruskiem) w obrębie XV stulecia”, *Przewodnik Naukowy i Literacki* 45 (1917), 1135–1136, 1139.

поширення саме відробіткових повинностей. Такий перелік також міг приховувати спроби впровадити мінімальні критерії для поділу «похожих» і «непохожих» серед підданих, тобто встановити розмежування між тими, хто був наділений безумовним правом на вихід, і тими, хто таке право втратив унаслідок тривалих відносин із паном. Подібні механізми контролю щодо кількості селян, що сиділи на дворищах і домагалися виходу, були також зумовлені складною структурою самих дворищ як місць їхнього оселення. Дворища були головними одиницями селянського землеволодіння та оподаткування, характерними саме для руського права. Вони були об'єднаннями часто споріднених багатопоколінневих селянських господарств, які разом заселяли «двір», обробляли певну територію, яку вважали спільною власністю, разом платили податки і несли повинності на користь панів. Галицькі акти інколи коротко висвітлюють цю рису дворищних селянських домогосподарств, згадуючи про вихід кількох, трьох-чотирьох, селян «з одного дворища і одної данини» (*qui in una area sunt et una dacione*)³³.

Очевидно, деякі з форм колективних свідчень селянських громад та селянського громадського судочинства і справді можна виводити зі старих інститутів волосної організації, чії засади були сформовані ще за панування Рюриковичів у Галичині. Загалом, важлива публічна роль різноманітних селянських спільнот права та колективної співвідповідальності у розв'язанні щоденних конфліктів і підтримання громадського ладу була характерною рисою соціально-політичного устрою багатьох регіонів Східної Європи протягом раннього і високого середньовіччя. Вони забезпечували інституційне представництво та участь селян, насамперед сільської верхівки, у політичній організації «землі» або «волості»³⁴. У цьому сенсі, згадані колективні свідчення галицьких селян можна порівнювати зі схожими інститутами, такими як польське «ополе» доби П'ястів або селянська «копа» руських територій Великого Князівства Литовського³⁵. Подібні паралелі та порівняння можуть виглядати особливо

33 AGZ. T. XII, № 440: “*Medusky ex parte Goczowe de Poplawnyky pro Chomycza, Ilka, Paschka, Ilnatha et nobili domina Katherina ius reclinacionis recepit pro hominibus, qui in una area sunt et una dacione*”. Про дворища у Галицькій Русі див.: Rundstein S. *Ludność wieśniacza*, 22–23. Пор. також спостереження про дворище у Великому Князівстві Литовському: Похилевич Д. *Право крестьян на землю и выход*. Похилевич Д. *Нариси з історії селян Великого князівства Литовського другої половини XIV — першої половини XVI століття*. Підготував М. Крикун. Біла Церква, 2017, 85.

34 Див., наприклад, міркування К. Тименецкого про значення поняття «кметь» та участь кметів у публічному судочинстві польських земель доби П'ястів: Tymieniecki K. *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalenie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich*. Poznań, 1922, 53–53.

35 З численної літератури про польське «ополе» див. полеміку К. Модзелевського і Я. Матушевського: Matuszewski, J. S. *Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*. Łódź, 1991; Matuszewski J. S. “Polemika w sprawie staropolskiego opola — naukowa debata, spór o badawczy monopol czy zwyczajne nieporozumienie?” *Przegląd Historyczny* XCIV, 2 (2003), 177–192; Modzelewski K. “Organizacja opolna w Polsce piastowskiej”, *Przegląd Historyczny* LXXII, 2 (1986), 177–222; Modzelewski K. “Czy opole istniało?” *Przegląd Historyczny* XCII, 2 (2001), 161–185. Про копні суди див.: Іванишев Н. Д. *О древних сельских общинах в юго-западной России*. Іванишев Н. Д. *Сочинения*. Киев, 1876, 231–295; Черкаський І. *Громадський (копний) суд на*

доречними у випадку копних судів³⁶. Копні суди руських волостей Великого Князівства Литовського і галицькі громадські суди XV ст. і справді виявляють деякі спільні риси, як от ширше представництво селянських сусідств, спільна термінологія учасників (поняття «мужів») та участь «общих» або ж «сторонніх людей». Однак, ця подібність може бути лише позірною та оманливою, голов-но з тієї причини, що нам недостатньо відомо про згадані громадські суди для такого порівняння. Вже самий той факт, що громадські суди не залишили своєї власної документації, виділяє цей тип тимчасового судочинства з поміж інших типологічно схожих форм селянських колективних судових свідчень. Окрім того, копні суди були наділені набагато більшим числом функцій та повноважень, аніж галицькі громадські суди.

Важливо підкреслити, що джерела XV ст. фіксують вже змінений спосіб функціонування цих різних колективних зобов'язань селянських громад та їх представників, який сформувався у межах нового земського устрою Галицької Русі XV ст. після польського завоювання. Згадані публічні функції громади були у той час вже фактично залишками старої волості як спільноти права, яка зазнала розпаду під впливом земських інституцій польського права, зростання політичної домінації шляхетської верстви і формування нових відносин підданства, ґрунтованих на поширенні німецького права і місцевих звичаях селянського виходу³⁷. Земське і гродське судочинства продовжували визнавати публічні функції селянських громад та сусідсько-територіальних зв'язків, представлених «людомом», громадськими судами, колективними зізнаннями і «общими», у місцевому устрої земського права. Однак, деякі з цих форм селянської колективної співучасті у земському судочинстві, як от згадані громадські суди, з огляду на зростання влади шляхти над підданими та вагу представників цієї верстви у земському судочинстві, належали вже до інституцій посередніх між земською організацією та новою панською зверхністю. Прикметно, що з кінця XV ст., разом із занепадом селянського права виходу, відбувається швидке перетворення публічних функцій селянських громад на елемент шляхетської патримоніальної юрисдикції³⁸. Виглядає, що

Україні-Русі XVI–XVIII вв. Київ, 1928. Порівняння руських копних судів і старопольського «ополя» з давньогерманськими правовими громадськими інститутами див.: Modzelewski K. *Barbarzyńska Europa*. Warszawa, 2004, 329–343.

36 Див.: Линниченко И. А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси*, 162–163.

37 Деякі історики наголошували на першорядній ролі німецького права у формуванні самоврядної громади у середньовічній Польщі. Див.: Kubiak B. *Gromada wiejska. Społeczeństwo staropolskie*. Т. 3 (Warszawa, 1983), 141, 157. Переконливу критику цієї тези подає М. Колач-Хмель на матеріалах Холмської землі XV ст. Див.: Kołacz-Chmiel M. *Społeczności chłopskie ziemi chełmskiej w różnym średniowieczu* (Lublin, 2009), 107–108. Про форми самоврядування у сільських громадах німецького права на Галицькій Русі, див. також: Guzowski P. *Organizacja samorządowa wsi na prawie niemieckim w XV i XVI wieku na Rusi Czerwonej (Na przykładzie ziemi sanockiej). Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku*. (Kraków, 2010), 37–54.

38 Єжи Вирозумський у розлогіій статті про середньовічну селянську громаду у Польській Короні обстоює думку про тенденцію до зростання ролі громади, яка намітилася у пізньому середньовіччі

лише селянські громади королівського домену зуміли зберегти частину цих давніх земських колективних зобов'язань і прав, переважно у сфері граничного судочинства (інституція старців) та нових інструментів урядування королівськими маєтками і фінансами (люстрації).

Інституційний та правовий простір селянського виходу формувалася як постійно змінний баланс інтересів та можливостей окремих селян-відказників, їхніх панів та селянських громад. Можна говорити про суттєвий ступінь індивідуалізації селянського виходу, яка впливала з можливостей, яке земське право та судова практика надавали окремим селянам на вихід, гарантуючи їхню ініціативу на зміну місця проживання і залежність³⁹. Відомі випадки спеціального опитування селян для з'ясування того, чи вони бажають перейти до нового пана⁴⁰. З іншого боку, свобода селян на вихід, хоча підтверджена земськими статутами і земськими звичаями, була узалежнена від намірів, політичної комунікації та конкуренції поміж окремими представниками шляхетської верстви. Характерно, що судові слухання у справі виходу в земських судах відбувалися за участі лише шляхти-панів, а не самих селян-відказників⁴¹. Саме сценарії конфліктів між окремими панами за селян-відказників та шляхи їх вирішення у земських та гродських судах визначали можливі форми та масштаб співучасті громади та її представників у справах про вихід окремих селян. З цього погляду, різноманітні колективні форми селянських свідчень та співвідповідальності, представлені «людством», громадськими судами і зізнаннями або ж «чужими людьми», набували значення лише в контексті індивідуальних дій і рішень самих селян-відказників та їхніх панів. Потрібно також зазначити, що майже нічого невідомо про участь громад у процесі осадження селян-відказників у маєтках нових панів. У джерелах XV ст. відсутні будь-які згадки про потребу отримання згоди сільської громади або протести її представників проти поселення нових підданих. Виглядає, що осадження нових селян-відказників було насамперед проявом панської волі та влади, ніяк неузгоджених з громадою⁴².

Український католицький університет

і не переривалася у ранньомодерний час. Див.: Wyrozumski J. Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej. *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*. Т. III (Warszawa, 1985), 247.

39 Пор., наприклад, формулювання одного з параграфів сеймикової ухвали шляхти Галицької землі від 1444 р.: *AGZ*. Т. XII, № 1395. Свідчення судових актів див.: *AGZ*. Т. XII, № 3982.

40 *AGZ*. Т. XII, № 743.

41 Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т.V: *Суспільно-політичний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків*. Київ, 1905, 163.

42 В. Інкін змальовує зовсім іншу картину для підгірських теренів Галичини пізніших століть, наголошуючи на вирішальній ролі сільських громад у поповненні новими членами. Див.: Інкін В. *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст. Історичні нариси*. Львів, 2004, 181–182.